

**WYKONYWANIE ORZECZEŃ
EUROPEJSKIEGO TRYBUNAŁU
PRAW CZŁOWIEKA
W POLSCE**

Wymiar instytucjonalny

Adam Bodnar

MONOGRAFIE

Wolters Kluwer

WYKONYWANIE ORZECZEŃ EUROPEJSKIEGO TRYBUNAŁU PRAW CZŁOWIEKA W POLSCE

Wymiar instytucjonalny

Adam Bodnar

MONOGRAFIE

Zamów książkę w księgarni internetowej

proinfo.pl
księgarnia internetowa

Stan prawny na 15 kwietnia 2018 r.

Recenzenci

Dr hab. Ireneusz C. Kamiński, prof. INP PAN

Dr hab. Sławomir Patyra, prof. nadzw. UMCS

Wydawca

Małgorzata Stańczak

Redaktor prowadzący

Grażyna Polkowska-Nowak

Opracowanie redakcyjne

Elżbieta Lipińska

Łamanie

Wolters Kluwer Polska

Ta książka jest wspólnym dziełem twórcy i wydawcy. Prosimy, byś przestrzegał przysługujących im praw. Książkę możesz udostępnić osobom bliskim lub osobiście znanym, ale nie publikuj jej w internecie. Jeśli cytujesz fragmenty, nie zmieniaj ich treści i koniecznie zaznacz, czyje to dzieło. A jeśli musisz skopiować część, rób to jedynie na użytek osobisty.

prawolubni

SZANUJMY PRAWO I WŁASNOŚĆ
Więcej na www.legalnakultura.pl
POLSKA IZBA KSIĄŻKI

© Copyright by

Wolters Kluwer Polska Sp. z o.o., 2018

ISBN 978-83-8124-542-5

ISSN 1897-4392

Dział Praw Autorskich

01-208 Warszawa, ul. Przyokopowa 33

tel. 22 535 82 19

e-mail: ksiazki@wolterskluwer.pl

www.wolterskluwer.pl

księgarnia internetowa www.profinfo.pl

Książkę dedykuję
Profesor Marii Frankowskiej

SPIS TREŚCI

Wykaz skrótów	17
Wstęp	21
Rozdział I	
Odpowiedzialność państwa-strony za wykonanie zobowiązań na podstawie Europejskiej Konwencji Praw Człowieka	37
1. Odpowiedzialność za wykonanie zobowiązań na podstawie EKPC na gruncie Konstytucji RP	37
1.1. Europejska Konwencja Praw Człowieka jako ratyfikowana umowa międzynarodowa w rozumieniu Konstytucji RP	37
1.2. Konstytucyjny obowiązek przestrzegania umów międzynarodowych dotyczących praw człowieka.....	40
1.3. Konstytucyjny obowiązek wykonania orzeczeń Europejskiego Trybunału Praw Człowieka	47
1.4. Funkcje poszczególnych konstytucyjnych rodzajów władzy w kontekście wykonania wyroków ETPC.....	51
1.5. Konstytucyjne zasady wpływające na rzetelność i sprawność realizacji obowiązku wykonania orzeczeń ETPC.....	56
2. Odpowiedzialność za wykonanie orzeczeń ETPC w świetle zasad prawa międzynarodowego publicznego....	63
2.1. Uwagi ogólne.....	63
2.2. Odpowiedzialność za wykonanie wyroku ETPC w świetle art. 46 EKPC	70

2.3. Zakres obowiązku wykonania wyroku w świetle praktyki orzeczniczej ETPC	72
2.4. Rozwój praktyki wskazywania przez ETPC zakresu obowiązku wykonywania wyroku	75
2.5. Ocena praktyki ETPC w zakresie wskazywania środków indywidualnych oraz ogólnych	80
2.6. Niewykonanie wyroku ETPC przez państwo-stronę Konwencji jako naruszenie zobowiązań wynikających z Konwencji stwierdzone przez ETPC...	83
2.7. Nieskuteczność procedur wydawania wyroków interpretacyjnych oraz wyroków stwierdzających naruszenie.....	88
2.8. Trwałe i systemowe niewykonywanie wyroku ETPC – zadanie dla ETPC czy dla dyplomacji?	91
3. Wykonanie wyroku ETPC a zasada subsydiarności, pierwszorzędności i marginesu oceny.....	93
3.1. Zasada subsydiarności.....	93
3.2. Zasada pierwszorzędności zobowiązań wynikających z Konwencji	96
3.3. Doktryna marginesu oceny a legitymizacja ETPC	99
3.4. Wolność implementacyjna państwa-strony Konwencji a zasada subsydiarności	101
4. Podsumowanie.....	104

Rozdział II

Zakres zobowiązania do wykonania orzeczeń Europejskiego Trybunału Praw Człowieka	109
1. Standardy Rady Europy	109
2. Rodzaje orzeczeń ETPC w kontekście obowiązku ich wykonania	113
2.1. Wyroki ostateczne	113
2.2. Wyroki w sprawach międzypaństwowych	118
2.3. Ugody i jednostronne deklaracje	120
2.4. Postanowienia dotyczące środków tymczasowych (<i>interim measures</i>)	128
2.5. Postanowienia o niedopuszczalności oraz ich ewentualne wykonanie.....	130

3. Wyroki dotyczące Unii Europejskiej oraz państw członkowskich.....	133
4. Skutki wyroków ETPC dla państw-stron postępowania oraz dla innych państw.....	139
4.1. Skutki <i>inter partes</i>	139
4.2. Skutki <i>res interpretata</i> – uwagi ogólne.....	140
4.3. Skutek <i>res interpretata</i> – podstawy na gruncie Konwencji.....	142
4.4. Skutek <i>res interpretata</i> w praktyce Trybunału Konstytucyjnego.....	143
4.5. Skutek <i>res interpretata</i> w praktyce innych sądów konstytucyjnych.....	146
4.6. Podsumowanie – warunki pogłębionego skutku <i>res interpretata</i>	149
5. Środki indywidualne.....	151
5.1. Dostosowanie środków indywidualnych do charakteru sprawy.....	151
5.2. Zadośćuczynienie za szkodę majątkową i niemajątkową.....	151
5.3. <i>Restitutio in integrum</i>	154
5.4. Wznowienie postępowania.....	156
5.5. Ponowne rozpatrzenie sprawy.....	160
5.6. Odpowiedzialność odszkodowawcza państwa.....	161
5.7. Odpowiedzialność karna, dyscyplinarna lub służbowa osób odpowiedzialnych za naruszenie EKPC.....	162
5.8. Rehabilitacja ofiary lub wykreślenie z rejestru karnego.....	164
5.9. Gwarancje dyplomatyczne.....	165
5.10. Dodatkowa kwota zadośćuczynienia jako środek wykonania wyroku.....	166
6. Środki ogólne.....	167
6.1. Zróżnicowany charakter środków ogólnych jako przeszkoda w wykonywaniu wyroków.....	167
6.2. Zmiana przepisów.....	169
6.3. Zmiana praktyki stosowania przepisów.....	172
6.4. Zmiana interpretacji przepisów przez sądy.....	174

6.5. Upowszechnienie wiedzy na temat wyroku	175
6.6. Regres w stosunku do organów i instytucji odpowiedzialnych za naruszenie praw jednostki	177
7. Zmiana w konstytucji państwa-strony Konwencji jako konsekwencja wykonania wyroku ETPC	179
7.1. Dopuszczalność weryfikowania norm konstytucyjnych przez ETPC	179
7.2. Zmiana w Konstytucji RP jako element wykonania wyroku ETPC	185
8. Podsumowanie	190

Rozdział III

Efektywność instytucjonalna w zakresie nadzoru nad wykonywaniem orzeczeń ETPC przez państwo-stronę

Konwencji	193
1. Wprowadzenie	193
2. Od Interlaken do Kopenhagi	197
3. Długoterminowa przyszłość systemu Konwencji	202
4. Zadania Komitetu Ministrów RE w zakresie nadzoru nad wykonywaniem wyroków ETPC	204
4.1. Uwagi ogólne	204
4.2. Tryb nadzoru nad wykonywaniem wyroków ETPC na forum Komitetu Ministrów RE	209
4.3. Procedura bliźniaczych ścieżek (<i>twin track procedure</i>)	213
4.4. Mechanizmy dodatkowe stosowane przez Komitet Ministrów RE i Sekretariat	215
4.5. Uwarunkowania polityczne a działalność Komitetu Ministrów RE	217
4.6. Rozważania nad wprowadzeniem sankcji finansowych	221
4.7. Pomysł powołania sprawozdawcy Rady Europy ds. wykonywania wyroków ETPC	222
5. Zgromadzenie Parlamentarne Rady Europy	223
5.1. Uwagi ogólne	223
5.2. Ewolucja kompetencji Komisji ds. Prawnych i Praw Człowieka ZPRE w zakresie wykonywania wyroków ...	225

5.3. Działalność innych komisji ZPRE	233
5.4. Działalność indywidualnych posłów – delegatów do ZPRE	235
5.5. Sankcje Zgromadzenia Parlamentarnego RE w przypadku niewykonywania wyroków ETPC	236
6. Sekretarz Generalny Rady Europy	238
7. Komisarz Praw Człowieka Rady Europy	241
8. Inne agendy Rady Europy	247
8.1. Uwagi ogólne	247
8.2. Europejski Komitet ds. Zapobiegania Torturom oraz Nieludzkiemu lub Poniżającemu Traktowaniu albo Karaniu	247
8.3. Europejska Komisja przeciwko Rasizmowi i Nietolerancji (ECRI)	250
8.4. Komisja Wenecka	253
9. Rola Unii Europejskiej w zapewnieniu wykonywania orzeczeń ETPC	254
10. Podsumowanie	258

Rozdział IV

Rola rządu w zakresie koordynacji procesu wykonywania

wyroków ETPC	265
1. Standardy Rady Europy	265
2. Obowiązki władzy wykonawczej w zakresie wykonania wyroków ETPC – przepisy i praktyka krajowa	270
2.1. Podstawy prawne	270
2.2. Nadzór nad wykonywaniem wyroków ETPC	274
2.3. Komunikacja z Komitetem Ministrów RE	278
2.4. Koordynacja wykonywania wyroków ETPC	280
2.5. Program Działań Rządu	287
2.6. Relacje Pełnomocnika MSZ z ministerstwami oraz innymi organami władzy	289
2.7. Zespoły robocze	293
2.8. Sprawozdawczość w ramach rządu RP	294
2.9. Udział Pełnomocnika MSZ w procesie opiniowania projektów ustaw pod kątem zgodności z Konwencją...	296

2.10. Tryb działań w zakresie wykonywania wyroków ETPC.....	297
2.11. Relacje z parlamentem	301
2.12. Współpraca Pełnomocnika MSZ z Ministerstwem Sprawiedliwości w zakresie nadzoru administracyjnego nad sądami	302
2.13. Relacje z organami ochrony prawa, prawniczymi samorządami zawodowymi oraz organizacjami pozarządowymi	307
3. Ocena aktualnych rozwiązań instytucjonalnych w zakresie koordynowania wykonywania wyroków.....	308
4. Koordynacja w zakresie rozliczeń finansowych ze skarżącymi.....	314
5. Rola Pełnomocnika MSZ w zakresie koordynacji działalności szkoleniowej oraz rozpowszechniania standardów Konwencji	317
5.1. Standardy Rady Europy.....	317
5.2. Realizacja zadań w zakresie promocji Konwencji przez Pełnomocnika MSZ.....	320
6. Podsumowanie.....	321

Rozdział V

Wykonywanie orzeczeń ETPC w ramach

funkcji parlamentu.....	323
1. Parlament a prawa człowieka.....	323
2. Podwójna funkcja ustawodawcy w zakresie wykonywania wyroków ETPC.....	327
3. Działania Rady Europy na rzecz zwiększenia zaangażowania parlamentów narodowych w monitorowanie przestrzegania praw człowieka.....	329
4. Parlamentarny nadzór nad wykonywaniem wyroków ETPC w niektórych państwach Rady Europy	335
4.1. Uwagi ogólne.....	335
4.2. Komisja Wspólna ds. Praw Człowieka w Wielkiej Brytanii	335
4.3. Holandia	341
4.4. Włochy.....	342

4.5. Niemcy	343
4.6. Rumunia	344
4.7. Inne państwa.....	346
4.8. Porównanie modeli nadzoru parlamentarnego funkcjonujących w innych państwach – wnioski dla Polski.....	348
5. Nadzór parlamentarny nad wykonywaniem wyroków ETPC w Polsce	350
5.1. Przyczyny rozwoju nadzoru parlamentarnego nad wykonywaniem wyroków ETPC w Polsce.....	350
5.2. Nadzór parlamentarny nad wykonywaniem wyroków ETPC w latach 2012–2013.....	352
5.3. Powołanie stałej podkomisji ds. wykonywania wyroków ETPC.....	356
5.4. Nadzór parlamentarny nad wykonywaniem wyroków w Sejmie VIII kadencji i w Senacie IX kadencji.....	362
6. Podsumowanie.....	364

Rozdział VI

Uwzględnianie standardów ETPC w procesie legislacyjnym oraz w kontroli konstytucyjności prawa w Polsce	367
1. Standardy konstytucyjne.....	367
2. Standardy Rady Europy	374
3. Dobre praktyki.....	377
4. Uwzględnianie standardów ETPC w procesie legislacyjnym w Polsce.....	379
4.1. Uwagi ogólne.....	379
4.2. Regulamin pracy Rady Ministrów oraz Rządowe Centrum Legislacji	384
4.3. Metodologia pracy legislatora w kontekście zgodności projektu aktu prawnego z Konwencją	388
4.4. Rada Legislacyjna	391
4.5. Konsultacje publiczne	393
4.6. Kontrola projektów ustaw pod kątem zgodności z Konwencją w Sejmie.....	395

4.7. Kontrola projektów ustaw pod kątem zgodności z Konwencją w Senacie	400
4.8. Uczestnictwo Prezydenta w procesie legislacyjnym	402
5. Kontrola konstytucyjności prawa a standardy ETPC.....	403
5.1. Normy prawa międzynarodowego jako podstawa prawna kontroli konstytucyjności aktów prawnych....	403
5.2. Praktyka Trybunału Konstytucyjnego w zakresie uwzględniania standardów ETPC	404
5.3. Dialog konstytucyjny między ETPC a TK	407
5.4. Dialog multilateralny czy bilateralny?	414
5.5. Trybunał Konstytucyjny jako organ wykonujący środki ogólne z wyroku ETPC	417
5.6. Kontrola konstytucyjności ustaw po kryzysie konstytucyjnym.....	418
6. Podsumowanie.....	423

Rozdział VII

Wykonywanie i uwzględnianie orzeczeń ETPC przez organy wymiaru sprawiedliwości i prokuraturę	425
1. Wprowadzenie	425
2. Standardy Rady Europy	429
3. Skuteczne środki odwoławcze	435
4. Wykonywanie orzeczeń ETPC przez sądy i prokuraturę w zakresie środków indywidualnych.....	443
4.1. Wznowienie postępowania karnego, postępowania lustracyjnego i karnoskarbowego	443
4.2. Wznowienie postępowania sądowniczoadministracyjnego oraz postępowania podatkowego	449
4.3. Wznowienie postępowania cywilnego	450
4.4. Alternatywne środki dla mechanizmów wznowieniowych	459
4.5. Ponowne zbadanie sprawy po wyroku ETPC	461
5. Wykonanie orzeczeń ETPC przez sądy i prokuraturę w zakresie środków ogólnych	466
5.1. Zmiana interpretacji przepisów	466
5.2. Zmiana praktyki stosowania przepisów	471

5.3. Szkolenia związane z wykonaniem konkretnych wyroków ETPC.....	473
6. Uwzględnianie standardów ETPC w orzecznictwie Sądu Najwyższego, sądów powszechnych i sądów administracyjnych.....	475
6.1. Uwagi ogólne.....	475
6.2. Sąd Najwyższy.....	477
6.3. Sądy powszechne.....	479
6.4. Sądy administracyjne.....	482
6.5. Europejska Sieć Sądów Najwyższych.....	487
7. Rola Krajowej Rady Sądownictwa w wykonywaniu wyroków ETPC.....	488
7.1. Uwagi ogólne.....	488
7.2. Działania KRS na rzecz przyjęcia rekomendacji zakresie wykonywania wyroków ETPC.....	490
7.3. Rekomendacje KRS w zakresie wykonywania wyroków.....	493
7.4. Nadzór administracyjny nad sądami a koordynacja wykonywania wyroków.....	497
7.5. Podsumowanie – rola KRS we wdrażaniu rekomendacji.....	498
8. Inne działania dotyczące upowszechnienia standardów Konwencji wśród sędziów i prokuratorów.....	500
8.1. Koordynatorzy ds. współpracy międzynarodowej i praw człowieka.....	500
8.2. Bazy orzecznictwa oraz tłumaczenia wyroków.....	505
8.3. Konkurs na sędziego europejskiego.....	507
9. Zagrożenia dla niezależności sądownictwa a stosowanie Konwencji przez sądy.....	507
10. Podsumowanie.....	512

Rozdział VIII

Wykonywanie orzeczeń ETPC w działalności organów kontroli państwowej i ochrony prawa oraz organizacji społeczeństwa obywatelskiego.....	515
1. Wprowadzenie.....	515
2. Standardy Rady Europy.....	517

2.1. Uwagi ogólne.....	517
2.2. Polityczne uwarunkowania udziału krajowych instytucji praw człowieka oraz organizacji pozarządowych w wykonywaniu orzeczeń ETPC.....	519
2.3. Podstawy normatywne udziału krajowych instytucji praw człowieka oraz organizacji pozarządowych w postępowaniu nadzorczym Komitetu Ministrów RE.....	524
2.4. Przejrzystość komunikacji z Komitetem Ministrów RE.....	530
3. Rola krajowych instytucji ochrony praw człowieka.....	532
3.1. Rzecznik Praw Obywatelskich	532
3.2. Zaangażowanie RPO w postępowanie przed Komitetem Ministrów RE oraz współpraca z Komisarzem Praw Człowieka RE.....	545
3.3. Rzecznik Praw Dziecka	551
3.4. Najwyższa Izba Kontroli	553
3.5. Generalny Inspektor Ochrony Danych Osobowych....	554
4. Rola prawniczych samorządów zawodowych	556
5. Organizacje pozarządowe a proces wykonywania orzeczeń ETPC.....	561
5.1. Uwagi ogólne.....	561
5.2. Litygacja strategiczna oraz opinie przyjaciela sądu jako metoda promowania standardów ETPC	562
5.3. Udział skarżących oraz organizacji pozarządowych w postępowaniu przed Komitetem Ministrów RE.....	567
6. Podsumowanie.....	572
Podsumowanie i wnioski.....	575
Bibliografia.....	581
Enforcement of the European Court of Human Rights’ judgments in Poland – institutional dimension. Summary	637

WYKAZ SKRÓTÓW

Akty prawne

- EKPC, Europejska Konwencja Praw Człowieka, Konwencja k.c. – Konwencja o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności, sporządzona w Rzymie 4.11.1950 r. (Dz.U. z 1993 r. Nr 61, poz. 284 ze zm.)
- k.c. – ustawa z 23.04.1964 r. – Kodeks cywilny (Dz.U. z 2017 r. poz. 459 ze zm.)
- k.k. – ustawa z 6.06.1997 r. – Kodeks karny (Dz.U. z 2017 r. poz. 2204 ze zm.)
- k.k.s. – ustawa z 10.09.1999 r. – Kodeks karny skarbowy (Dz.U. z 2017 r. poz. 2226 ze zm.)
- k.k.w. – ustawa z 6.06.1997 r. – Kodeks karny wykonawczy (Dz.U. z 2018 r. poz. 652)
- Konstytucja RP – Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z 2.04.1997 r. (Dz.U. Nr 78, poz. 483 ze zm.)
- k.p.c. – ustawa z 17.11.1964 r. – Kodeks postępowania cywilnego (Dz.U. z 2018 r. poz. 155 ze zm.)
- k.p.k. – ustawa z 6.06.1997 r. – Kodeks postępowania karnego (Dz.U. z 2017 r. poz. 1904 ze zm.)
- KWPT, Konwencja wiedeńska – Konwencja wiedeńska o prawie traktatów sporządzona w Wiedniu 23.05.1969 r. (Dz.U. z 1990 r. Nr 74, poz. 439)
- MPPOP – Międzynarodowy Pakt Praw Obywatelskich i Politycznych otwarty do podpisu w Nowym Jorku 19.12.1966 r. (Dz.U. z 1977 r. Nr 38, poz. 169)
- p.u.s.p. – ustawa z 27.07.2001 r. – Prawo o ustroju sądów powszechnych (Dz.U. z 2018 r. poz. 23 ze zm.)
- u.d.a.r. – ustawa z 4.09.1997 r. o działach administracji rządowej (Dz.U. z 2018 r. poz. 762)

- ustawa o skardze na przewlekłość – ustawa z 17.06.2004 r. o skardze na naruszenie prawa strony do rozpoznania sprawy w postępowaniu przygotowawczym prowadzonym lub nadzorowanym przez prokuratora i postępowaniu sądowym bez nieuzasadnionej zwłoki (Dz.U. z 2018 r. poz. 75)

Inne

- Artykuły KPM – Projekt Artykułów o odpowiedzialności państw za czyny międzynarodowo bezprawne z 2001 r. przyjęty przez Komisję Prawa Międzynarodowego
- BAS – Biuro Analiz Sejmowych
- CDDH – Komitet Sterujący ds. Praw Człowieka Rady Europy (Steering Committee on Human Rights, Comité directeur pour les droits de l'homme)
- CPT – Europejski Komitet do spraw Zapobiegania Torturom oraz Nieludzkiemu lub Poniżającemu Traktowaniu albo Karaniu
- ECRI – Europejska Komisja przeciwko Rasizmowi i Nietolerancji
- ETPC – Europejski Trybunał Praw Człowieka
- ETS – Europejski Trybunał Sprawiedliwości (do 2009 r.)
- GIODO – Generalny Inspektor Ochrony Danych Osobowych
- HFPC – Helsińska Fundacja Praw Człowieka
- KRRP – Krajowa Rada Radców Prawnych
- KSSiP – Krajowa Szkoła Sądownictwa i Prokuratury
- MSZ – Ministerstwo Spraw Zagranicznych
- MTS – Międzynarodowy Trybunał Sprawiedliwości
- NGOs – organizacje pozarządowe (*non-governmental organizations*)
- NRA – Naczelna Rada Adwokacka
- OBWE – Organizacja Bezpieczeństwa i Współpracy w Europie
- ONZ – Organizacja Narodów Zjednoczonych
- PaTPC – Panamerykański Trybunał Praw Człowieka
- RCL – Rządowe Centrum Legislacji
- RE – Rada Europy
- RPD – Rzecznik Praw Dziecka
- RPO – Rzecznik Praw Obywatelskich
- SA – sąd apelacyjny
- SR – sąd rejonowy

STSM	- Stały Trybunał Sprawiedliwości Międzynarodowej (od 1922 do 1946 r.)
TSUE	- Trybunał Sprawiedliwości Unii Europejskiej (od 2009 r.)
UE	- Unia Europejska
Zespół ds. ETPC	- Zespół Międzyresortowy ds. Wykonywania Wyroków Europejskiego Trybunału Praw Człowieka
ZPRE	- Zgromadzenie Parlamentarne Rady Europy

Czasopisma i publikatory

AJIL	- American Journal of International Law
Biul. BIRE	- Biuletyn Biura Informacji Rady Europy
Biul. RPO	- Biuletyn Rzecznika Praw Obywatelskich
CMLR	- Common Market Law Review
EHRLR	- European Human Rights Law Review
EPS	- Europejski Przegląd Sądowy
EYHR	- European Yearbook of Human Rights
GLJ	- German Law Journal
HRLJ	- Human Rights Law Journal
HRLR	- Human Rights Law Review
KKRS	- Kwartalnik Krajowej Rady Sądownictwa
NQHR	- Netherlands Quarterly of Human Rights
OSNC	- Orzecznictwo Sądu Najwyższego. Izba
OSNKW	- Orzecznictwo Sądu Najwyższego. Izba Karna i Wojskowa
OSNP	- Orzecznictwo Sądu Najwyższego. Izba Pracy, Ubezpieczeń Społecznych i Spraw Publicznych
OTK	- Orzecznictwo Trybunału Konstytucyjnego. Zbiór Urzędowy
OTK-A	- Orzecznictwo Trybunału Konstytucyjnego. Zbiór Urzędowy
PiP	- Państwo i Prawo
Prz.Konst.	- Przegląd Konstytucyjny
Prz.Leg.	- Przegląd Legislacyjny
Prz.Sejm.	- Przegląd Sejmowy
PS	- Przegląd Sądowy
ST	- Samorząd Terytorialny
ZaöRV	- Zeitschrift für ausländisches öffentliches Recht und Völkerrecht

WSTĘP

System Europejskiej Konwencji Praw Człowieka uznawany jest za najlepszy regionalny system ochrony praw człowieka. Liczne sprawy rozpatrywane przez Europejski Trybunał Praw Człowieka, duża skuteczność orzeczeń, wpływ na zmiany prawa i praktyki stosowane przez państwa członkowskie Rady Europy oraz kształtowanie współczesnych standardów praw człowieka – to wszystko są czynniki świadczące o jego sukcesie. Jak podkreśla Thomas Buergenthal¹, kiedy wydawany był pierwszy numer „American Journal of International Law” (1907), nikt nawet poważnie nie myślał o tym, że jednostka może się stać podmiotem prawa międzynarodowego². Od tego czasu zmienił się paradygmat w zakresie ochrony praw jednostki na arenie międzynarodowej – nie jest to tylko kwestia relacji dyplomatycznych między państwami. Jednostka stała się podmiotem prawa międzynarodowego i może dochodzić swoich praw na arenie międzynarodowej od państw winnych naruszeniom. Europejska Konwencja Praw Człowieka, jak również inne regionalne oraz uniwersalne mechanizmy ochrony praw człowieka przyczyniły się do rozwoju prawa międzynarodowego w tym zakresie.

Rozwój systemu Europejskiej Konwencji Praw Człowieka związany jest z szerszym procesem społecznym i politycznym, jakim jest tzw. rewolu-

¹ T. Buergenthal był jednym ze współtwórców panamerykańskiego systemu ochrony praw człowieka; przez wiele lat był sędzią i Prezesem Panamerykańskiego Trybunału Praw Człowieka. T. Buergenthal jest laureatem Nagrody RPO im. Pawła Włodkowica.

² T. Buergenthal, *The Evolving International Human Rights System*, AJIL 2006/100, s. 807.

cja praw³. Choć pojęcie to związane jest przede wszystkim z procesem dochodzenia praw przez dyskryminowane grupy społeczne w Stanach Zjednoczonych, to jednak oddaje ono trafnie to, co można zaobserwować także w Europie. Począwszy od lat 80. coraz więcej grup społecznych, organizacji pozarządowych oraz jednostek zaczęło postrzegać instrumenty prawne (krajowe i zagraniczne) nie tylko jako wyznacznik standardów dla państw oraz ich organów, ale również jako narzędzia dochodzenia ochrony własnych praw, wzmacniania pozycji w relacjach z państwem. Proces ten, nazywany „usądowieniem praw człowieka”, oznacza, że możliwość dochodzenia praw jednostki przed sądem stała się ich elementem konstytutywnym⁴.

Jednocześnie od wielu lat system Konwencji przeżywa poważny kryzys. Zwiększenie liczby państw poddanych jurysdykcji ETPC doprowadziło do poważnych konsekwencji w zakresie skuteczności całego mechanizmu dochodzenia praw jednostki. Wcześniej bowiem, w latach 70., kiedy system Konwencji służył do „dostrajania” krajowych regulacji i praktyk państw zachodniej Europy, nie istniały poważniejsze problemy z jego efektywnością⁵. W latach 80. zwiększyła się znacząco liczba spraw, ale wciąż nie na tyle, by zagrozić poprawnemu funkcjonowaniu tego regionalnego systemu ochrony praw człowieka.

W latach 90., po upadku żelaznej kurtyny, do Rady Europy dołączyły były państwa socjalistyczne⁶. Przystąpienie do Rady Europy wiązało się z koniecznością ratyfikacji Europejskiej Konwencji Praw Człowieka przez te państwa, a tym samym akceptacją jurysdykcji Europejskiego

³ Ch. Epp, *The Rights Revolution: Lawyers, Activists and Supreme Courts in Comparative Perspective*, University of Chicago Press, 1998.

⁴ W. Osiatyński, *Prawa człowieka i ich granice*, Kraków 2011, s. 73.

⁵ H. Waldock, *The Effectiveness of the System Set Up by the European Convention on Human Rights*, HRLJ 1980/1, s. 1 i n.

⁶ Na temat zagrożeń dla skuteczności systemu Konwencji związanych z rozszerzeniem Rady Europy na nowe państwa członkowskie por. P. Leuprecht, *Innovations in the European System of Human Rights Protection: Is Enlargement Compatible with Reinforcement*, „Transnational Law and Contemporary Problems” 1998/8, s. 313–336; E. Evenson, *Reforms ahead: enlargement of the Council of Europe and the future of the Strasbourg system*, HRLR 2001/1, s. 219 i n.; P. Leach, *Strasbourg’s Oversight of Russia – an increasingly strained relationship*, „Public Law” 2007/4, s. 640 i n.

Trybunału Praw Człowieka. Masowe naruszenia praw człowieka, niedostosowanie wymiaru sprawiedliwości do współczesnych standardów, nierozliczone problemy z przeszłości (głównie własnościowe) zaowocowały licznymi skargami do Trybunału, a w dalszej konsekwencji znaczącym ograniczeniem możliwości rozpatrywania ich w krótkim czasie. Dla wielu osób, szczególnie z Europy Wschodniej, dochodzenie praw przed sądami i trybunałami stało się jedyną możliwością poszukiwania ochrony, wobec niewielkich szans skorzystania z tradycyjnych metod politycznych (jak np. zmiany ustawodawcze, decyzje o redystrybucji środków budżetowych). W konsekwencji w państwach przechodzących transformację ustrojową nastąpiło zwiększenie roli sądów i trybunałów konstytucyjnych. Zaczęły one aktywnie uczestniczyć w zarządzaniu procesem zmiany politycznej i w kształtowaniu standardów państwa prawa⁷. Europejski Trybunał Praw Człowieka w tym kontekście stał się jednym z najpoważniejszych instrumentów poszukiwania ochrony przed nadużyciami ze strony władzy, ale także równoczesnego kształtowania standardów dla nowych demokracji. W niektórych państwach ETPC stał się alternatywą dla krajowych środków ochrony. Jego funkcjonowanie uzupełniało i korygowało działalność krajowych sądów i trybunałów. Jednakże dla części państw wyroki ETPC stały się jedyną możliwością przymuszenia państw-stron Konwencji do zachowań zgodnych z postanowieniami EKPC, wobec niemocy, bezwładu organizacyjnego i problemów systemowych krajowego sądownictwa. Taki stan rzeczy nie pozostał bez wpływu na cały system Konwencji. Spowodował bowiem geometryczny postęp w zakresie napływającej liczby spraw, a w konsekwencji konieczność poszukiwania metod jego naprawienia, tak aby mógł on w ogóle przetrwać i podołać wyzwaniom na kolejne dziesięciolecia.

Po pierwsze, liczba oraz skala naruszeń pochodzących głównie z nowych państw członkowskich Rady Europy spowodowała konieczność stworzenia nowych mechanizmów filtrowania spraw kierowanych do ETPC. W zasadzie większość działań zmierzających do reformy systemu Konwencji podejmowanych od końca lat 90. podporządkowana była

⁷ W. Sadurski, *Rights Before Courts. A Study of Constitutional Courts in Post-Communist Europe*, Berlin–Heidelberg 2005.

temu celowi, od stworzenia jednolitego ETPC, przez ratyfikację Protokołu nr 14 do Konwencji, stworzenie procedur wyroków pilotażowych i quasi-pilotażowych, nowe kryteria dopuszczalności, po wewnętrzne reformy Kancelarii ETPC. Działania te przyniosły pewien skutek, acz spowodowały coraz mniejszą dostępność Trybunału dla osób, które stały się ofiarami naruszeń praw w typowych, powtarzalnych sprawach. W wielu przypadkach ETPC zaczął odgrywać raczej rolę sądu quasi-konstytucyjnego niż sądu rozstrzygającego każdą sprawę związaną z naruszeniem praw jednostki na zasadach wymierzania indywidualnej sprawiedliwości.

Po drugie, napływ skarg zmusił państwa-strony do zastanowienia się nad przyczynami takiego stanu. Niektóre państwa-strony Konwencji traktowały kolejne wyroki Trybunału jak zwyczajną konieczność zapłacenia słusznego zadośćuczynienia, natomiast nie podejmowały skutecznych działań naprawczych, tak aby podobne skargi nie trafiały do ETPC. Nie podejmowały zatem działań ogólnych, które likwidowałyby przyczynę powtarzających się naruszeń. Powstawało zatem błędne koło – system strasburski nie działał efektywnie, bo wciąż napływały kolejne podobne sprawy, a państwa-strony niewiele czyniły, aby to zmienić.

W związku z tym od lat podejmowane są różne działania zmierzające do zwiększenia efektywności systemu Konwencji. Jedną z najważniejszych reform było przyjęcie Protokołu nr 14 do Konwencji, który uprościł system rozpoznawania spraw. Kamieniami milowymi kolejnych etapów reformy były deklaracje polityczne przyjęte na konferencjach wysokiego szczebla w Interlaken, Izmirze, Brighton, Brukseli oraz w Kopenhadze. Oprócz konieczności dalszego reformowania samego Trybunału zwracano w nich uwagę na obowiązki państw członkowskich Rady Europy, a w szczególności na zapewnienie poprawnego wykonywania wyroków Europejskiego Trybunału Praw Człowieka oraz stworzenie odpowiednich rozwiązań instytucjonalnych w tym zakresie.

Problem przestrzegania zobowiązań międzynarodowych w zakresie praw człowieka jest problemem globalnym, nie tylko europejskim. Chociaż system EKPC uchodzi za najskuteczniejszy (ale też za najbardziej zaawansowany), zmagają się z podobnymi problemami jak systemy

regionalnej ochrony praw człowieka na innych kontynentach. Wykonywanie wyroków Panamerykańskiego Trybunału Praw Człowieka czy rekomendacji Afrykańskiej Komisji Praw Człowieka również wymaga rozmaitych środków nacisku, działań dyplomatycznych, a także zależy od ogólnej sprawności systemów⁸. Nauki polityczne zajmują się problematyką motywacji, jaką kierują się państwa, wykonując swoje zobowiązania międzynarodowe, a także czynnikami wpływającymi na legitymizację orzeczeń danego trybunału międzynarodowego⁹.

W ostatnich latach Wielka Brytania, czyli państwo, które odegrało istotną rolę przy tworzeniu EKPC, zaczęła otwarcie podważać wiarygodność systemu oraz ustami najwyższych przedstawicieli deklarować potencjalne wypowiedzenie Konwencji¹⁰. Z kolei w Rosji przyjęta została ustawa, zgodnie z którą Federalny Sąd Konstytucyjny może kwestionować konieczność wykonania poszczególnych wyroków ETPC¹¹.

⁸ Por. na ten temat J.L. Cavallaro, S.E. Brewer, *Reevaluating regional human rights litigation in the twenty-first century: the Case of the Inter-American Court*, AJIL 2008/102, s. 768–827; F. Viljoen, L. Louw, *State Compliance with the Recommendations of the African Commission on Human and People's Rights, 1994–2004*, AJIL 2007/101, s. 1–34.

⁹ Według przedstawicieli tzw. *enforcement school* przestrzeganie zobowiązań międzynarodowych jest kwestią kalkulacji politycznej oraz racjonalnego wyboru. Organizacje międzynarodowe, zdając sobie sprawę z uwarunkowań politycznych, wywierają nacisk na państwa, aby realizowały swoje zobowiązania prawnomiędzynarodowe. Zdaniem Andrew Moravcsika nowo powstałe demokracje podejmują działania na rzecz „zabezpieczenia” reżimu demokratycznego. To obejmuje wiązanie się umowami międzynarodowymi oraz poddawanie jurysdykcji zewnętrznych trybunałów. W odróżnieniu od nich starsze demokracje oraz państwa niedemokratyczne postrzegają tego typu zobowiązania bardziej jako ciężar niż okazję do „zabezpieczeń” demokratycznych. Por. A. Moravcsik, *The origins of international human rights regimes: Democratic Delegation in Postwar Europe*, „International Organization” 2002/54, s. 220. Z kolei przedstawiciele tzw. *managerial school* twierdzą, że rozstrzygnięcia sądów międzynarodowych ze względu na autorytet tych sądów, ich legitymizację, jasność uzasadnienia oraz stopień konkretyzacji wskazówek do wykonania wpływają na poziom ich przestrzegania przez organy władzy publicznej i tworzą w tym zakresie swoistą „dźwignię nacisku” (*compliance pull*). W takiej sytuacji wiele zależy od samych sądów, na ile dbają one o jakość orzecznictwa i moc jego oddziaływania. Por. np. T.M. Franck, *Legitimacy in the International System*, AJIL 1988/82, s. 706.

¹⁰ A. Bodnar, D. Bychawska-Siniarska, *Saving the Strasbourg Court*, 30.01.2014 r., <http://www.euractiv.com/justice/save-strasbourg-court-analysis-533157> (dostęp: 15.04.2018 r.).

¹¹ Ustawa pozwalająca na kwestionowanie wyroków Europejskiego Trybunału Praw Człowieka została przyjęta w grudniu 2015 r. Zapowiedzią przyjęcia tej ustawy było

Zagrożeniem dla systemu Konwencji jest zatem nie tylko liczba spraw oraz zróżnicowane podejście państw-stron do kwestii wykonywania wyroków ETPC. Są nim także same państwa-strony Konwencji, które mimo wiążącego je zobowiązania prawnomiędzynarodowego w postaci EKPC mogą dążyć do zmniejszenia znaczenia Trybunału i jego orzeczeń, a także blokować wykonanie wyroków w niektórych sprawach. Powracają dyskusje na temat legitymacji ETPC do wydawania rozstrzygnięć podważających ustalenia podjęte w toku procesu politycznego przez większość parlamentarną.

Tego typu polityczne deklaracje ze strony władz Wielkiej Brytanii zagrożają systemowi Konwencji, gdyż są formułowane przez przedstawicieli państwa uważanego za filar całego systemu. Ponadto mogą być wykorzystywane przez inne państwa do tego, aby nie przywiązywać nadmiernej wagi do kwestii wykonywania wyroków ETPC. Odnosi się to szczególnie do tych państw, które już teraz niejednokrotnie nie podejmują odpowiednich wysiłków. Upowszechnienie się takiej postawy może doprowadzić do podważenia wiarygodności całego systemu Konwencji, a także stopniowego upadku jego prestiżu i znaczenia na arenie międzynarodowej oraz dla ochrony praw jednostki. Publiczna krytyka ETPC ze strony niektórych państw, zaległości w wykonywaniu orzeczeń ze strony innych państw powodują sytuację, w której niektóre państwa mogą łatwo odstępować od wykonywania wyroków w sprawach niewygodnych politycznie¹².

Jest to perspektywa niebezpieczna, ale możliwa. Niezależnie od tej sytuacji kryzysowej trwa aktualnie proces mający na celu wypełnienie zobowiązań podjętych w ramach decyzji politycznych państw-stron Kon-

postanowienie Sądu Konstytucyjnego Rosji z 14.07.2015 r., w którym zakwestionowana została pozycja wyroków ETPC oraz podkreślona nadrzędność Konstytucji Federacji Rosyjskiej. Co do zasady rosyjski TK orzekł, że jeśli wyroki ETPC będą sprzeczne z konstytucją FR, to nie będą one wykonywane. Por. więcej na ten temat: M. Smirnova, *Russian Constitutional Court Affirms Russian Constitution's Supremacy over ECtHR Decisions*, UK Constitutional Law Blog, 17.07.2015 r., <https://bit.ly/2gVJO1M> (dostęp: 15.04.2018 r.).

¹² L. Helfer, *The successes of and challenges for the European Court, seen from the outside, Conference on the Long-Term Future of the European Court of Human Rights*, Oslo, 7–8.04.2014 r., PluriCourts, Rada Europy, s. 41.

wencji w Brighton, w Brukseli oraz w Kopenhadze. Od woli państw członkowskich, ale także od nacisków i świadomości znaczenia dokonywanych zmian zależy, w jakiej mierze zostaną one faktycznie zrealizowane. Odnosi się to w szczególności do tych zmian, do których wprowadzenia konieczne są reformy wewnętrzne, wymagające odpowiedniego poziomu woli politycznej. Powstaje pytanie, jaką funkcję ma spełniać ETPC w ochronie praw człowieka w sytuacji, gdy mamy do czynienia z tak zróżnicowanymi państwami w Europie, jeśli chodzi o podejście do wartości demokratycznych i praw człowieka. Jak w takiej sytuacji podejmować reformy, które zapewniłyby jak największą efektywność systemu?¹³ Obecna refleksja ma o wiele dalej idące cele. Jedną z głównych osi sporu to kierunek rozwoju ETPC – czy powinien stać się wyłącznie sądem konstytucyjnym, rozstrzygającym sprawy o fundamentalnym znaczeniu dla danego państwa-strony czy całej Rady Europy, czy też powinien zachować funkcję osądzania indywidualnych przypadków naruszeń praw człowieka, nawet jeśli nie niosą one ze sobą dużej wagi precedensowej¹⁴.

¹³ R. Harmsen, *The Reform of the Convention System* [w:] J. Christoffersen, M.R. Madssen (red.), *The European Court of Human Rights between Law and Politics*, Oxford University Press 2013, s. 142–143.

¹⁴ Por. K. Dzehtsiarou, A. Greene, *Restructuring the European Court of Human Rights: preserving the right of individual petition and promoting constitutionalism*, „Public Law” 2013/4, s. 710–719. Autorzy twierdzą, że ETPC powinien mieć zarówno funkcję rozstrzygania sporów, jak i funkcję konstytucyjną. Jednakże funkcje te powinny być jasno nazwane i odróżniane od siebie. Powinna temu towarzyszyć reforma systemu Konwencji, tak aby zoptymalizować działalność ETPC. W takim przypadku problemem będzie kwestia rozróżnienia spraw spornych oraz spraw konstytucyjnych, tym bardziej że znaczna liczba podobnych spraw spornych może powodować w istocie konieczność rozstrzygnięcia zagadnienia konstytucyjnego. Zasadniczo proponowana przez autorów reforma polega na przekazaniu spraw spornych do rozstrzygania izbom ETPC oraz na uproszczeniu procedur dopuszczalności takich spraw. Z kolei sprawy konstytucyjne (lub tzw. *hard cases*) powinny być rozstrzygane przez Wielką Izbę ETPC. Do tego powinna być dostosowana struktura Konwencji. Z kolei S. Greer, L. Wildhaber, *Revisiting the Debate about „constitutionalising” the European Court of Human Rights*, HRLR 2012/12, s. 655–688, promują koncepcję konstytucjonalnego pluralizmu. Powinna ona polegać na tworzeniu jednego spójnego standardu, a jednocześnie na uwzględnianiu różnych tradycji prawnych i systemów konstytucyjnych (pluralizm). Ich zdaniem ETPC powinien mieć prawo doboru spraw, tak aby mógł orzekać o 1500 najważniejszych sprawach, a odrzucać pozostałe. Być może należałoby wtedy zrezygnować z filtrowania, a zamiast tego wprowadzić test wagi sprawy. Należy także zwiększyć nacisk na rozstrzyganie spraw, które mają znaczenie ogólne, szersze, dla wielu innych spraw. Z kolei F. de Londras, *Dual*

Od wyboru przyszłości ETPC zależy także, w jaki sposób dobie-rani będą sędziowie Trybunału¹⁵.

Niezależnie jednak od tego, jak potoczy się przyszłość samego ETPC, szczególnie znaczenia nabiera zasada współodpowiedzialności państw członkowskich Rady Europy za funkcjonowanie systemu. Jest to ten obszar, który nie wymaga zbyt daleko idących reform. Jest to bowiem przede wszystkim kwestia aktywności samych państw-stron Konwencji. Nie jest dopuszczalna sytuacja, w której państwa akceptują fakt wielokrotnego stwierdzania naruszenia praw jednostek w podobnych sytuacjach przez ETPC, nie podejmując żadnych działań naprawczych. Zasada współodpowiedzialności oznacza, że państwo członkowskie, wykonując poprawnie wyroki, stopniowo dąży do coraz mniejszego obciążania ETPC swoimi problemami. Rozwiązuje je na poziomie krajowym poprzez wykonywanie wyroków lub też poprzez stworzenie skutecznych krajowych środków zaskarżenia. W ten sposób realizowane są dwie zasady. Po pierwsze, zasada pierwszorzędności, a więc wykonanie pierwotnego zobowiązania wynikającego z art. 1 EKPC, tj. przestrzegania praw i wolności gwarantowanych Konwencją. Po drugie, zasada subsydiarności, polegająca na podejmowaniu interwencji przez ETPC tylko wtedy, gdy dany problem nie może być rozwiązany na poziomie krajowym.

Functionality and the Persistent Frailty of the European Court of Human Rights, EHRLR 2013/1, s. 38–46, argumentuje, że trzeba zdecydować się na to, aby ETPC spełniał przede wszystkim funkcję konstytucyjną, gdyż łączenie dwóch funkcji (spornej i konstytucyjnej) nie spowoduje rozwiązania problemów systemu Konwencji. Z kolei Basak Çali po przeprowadzeniu zaawansowanych badań ankietowych doszła do wniosku, że powtarzające się sprawy mogą być ważne z punktu widzenia naprawienia systemu. Powtarzający się błąd w podobnych sprawach może być bardziej przekonujący dla sędziów oraz polityków niż błąd wychwycony tylko w pojedynczej „sieroczej” sprawie. Dlatego idea przekształcenia ETPC w sąd konstytucyjny czy ograniczenia liczby rozpoznawanych spraw wcale nie jest najlepszym pomysłem z punktu widzenia skuteczności całego systemu, por. B. Çali, *The Interlaken/Izmir/Brighton process – outside and inside evaluations* [w:] *Conference on the Long-Term Future of the European Court of Human Rights*, Oslo, 7–8.04.2014 r., PluriCourts, Rada Europy, Strasbourg 2014, s. 32.

¹⁵ Zdaniem A. Mowbraya w przypadku podążania ETPC w kierunku sądu konstytucyjnego przyszli sędziowie ETPC powinni znać normy prawa międzynarodowego publicznego, gdyż coraz więcej precedensowych spraw musi być w ich świetle rozstrzyganych. Por. A. Mowbray, *The Interlaken Declaration – The Beginning of a New Era for the European Court of Human Rights?*, HRLR 2010/10(3), s. 519–528.

Realizacja zasady współodpowiedzialności za funkcjonowanie systemu Konwencji możliwa jest tylko jeśli stworzony zostanie odpowiedni system instytucjonalny wykonywania orzeczeń ETPC w danym państwie członkowskim Rady Europy. Stworzenie takiego systemu jest od lat postulowane w rekomendacjach Komitetu Ministrów RE oraz w rezolucjach Zgromadzenia Parlamentarnego Rady Europy. Przez system instytucjonalny należy rozumieć zespół różnych organów władzy publicznej, które mają za zadanie zapewnić, aby wyroki ETPC były poprawnie wykonywane. Nie jest to zatem jedna instytucja, lecz raczej ich zbiór odzwierciedlający konstytucyjny podział władzy w państwie demokratycznym – a więc władzę wykonawczą, ustawodawczą i sądowniczą, ale także uwzględniający organy kontroli państwowej i ochrony prawa. Jego poprawne funkcjonowanie powinno być efektem rzetelnego podejścia do realizacji zasad konstytucyjnych, a w szczególności do należytego przestrzegania zobowiązań wynikających z prawa międzynarodowego. Brak takiego systemu może doprowadzić nie tylko do niewykonania wyroku ETPC, lecz także do istotnych zakłóceń w zakresie debaty publicznej¹⁶.

Jedną z koncepcji miejsca EKPC w systemie prawa krajowego jest koncepcja „ukorzenia” (*embeddedness*) promowana przez Lawrence’a Helfera. Jego zdaniem prawa i wolności gwarantowane Konwencją będą w pełni częścią prawa krajowego wtedy, gdy będą stosowane przez sądy krajowe na takiej samej zasadzie jak normy prawa krajowego. Takie „ukorzenie”, które ma dużą wartość z punktu widzenia implementacji Konwencji, wymaga umiejętnej użycia perswazji, aby zwiększyć motywację organów władzy publicznej oraz polityków do skutecznego wdrażania wyroków ETPC. W tym sensie „ukorzenie” powinno być

¹⁶ W 2011 r. E. Łętowska wskazywała, że „niekompletność i rozproszenie kompetencji co do realizacji wyroku ETPC w Polsce powodują, że w przypadkach gdy (...) wyrok wskazuje na naruszenia praw człowieka, wynikające z braku jakiejś regulacji normatywnej czy instrumentu prawnego – jego skuteczność jest problematyczna, zaś miejsce zinstytucjonalizowanego sposobu postępowania zajmuje z konieczności krytyka medialna, doktrynalna albo działalność interwencyjna organizacji pozarządowych” – por. E. Łętowska, *Zapewnienie skuteczności orzeczeniom sądów międzynarodowych* [w:] A. Wróbel (red.), *Zapewnienie efektywności orzeczeń sądów międzynarodowych w polskim porządku prawnym*, Warszawa 2011, s. 52.

konsekwencją oddziaływania i wpływu międzynarodowych instytucji na działania krajowych organów i instytucji.

Rosnące zainteresowanie tematem doktryny, ekspertów, organizacji pozarządowych, mediów oraz polityków doprowadziło w ostatnim czasie do przełomowych zdarzeń, które dają szansę na stworzenie sprawnego systemu instytucjonalnego wykonywania wyroków. Wciąż jednakże jest to system w budowie, wymagający ciągłego zainteresowania i szczególnej dbałości, ale także konsekwentnego wsparcia politycznego. Przykładem jest sejmowa podkomisja ds. wykonywania wyroków ETPC, która powstała w Sejmie VII kadencji, ale jej działalność nie została odnowiona przez Sejm VIII kadencji.

Wykonywanie wyroków ETPC jest procesem skomplikowanym ze względu na charakter samych wyroków. Oprócz podjęcia środków indywidualnych służących wykonaniu konkretnego wyroku ETPC konieczne są działania zmierzające do zlikwidowania pierwotnej przyczyny naruszenia. Środki ogólne służące wykonaniu wyroków mogą obejmować konieczność zmiany prawa, ale także konieczność zmiany praktyki jego stosowania. Mogą się odnosić do różnych organów i instytucji, działających na różnych poziomach (lokalnym lub centralnym), mających różny zakres władztwa publicznego. Ze względu na rozproszenie kompetencyjne powoduje to dodatkowe trudności koordynacyjne, ale także decyzyjne.

W ostatnich latach dużym wyzwaniem było stworzenie poprawnego systemu wykonywania wyroków Trybunału Konstytucyjnego. Wieloletnie zaległości doprowadziły do powierzenia Senatowi RP kompetencji w zakresie przygotowywania projektów aktów prawnych wykonujących konkretny wyrok TK. Porównując jednak wykonywanie wyroków TK i wyroków ETPC, w drugim przypadku mamy do czynienia z bardziej złożonym procesem. Wykonanie wyroku ETPC zazwyczaj obejmuje o wiele dalej idące działania niż tylko dokonanie zmiany przepisów (tak jak to ma miejsce w przypadku znaczącej większości wyroków TK). Poza tym proces ten podlega nadzorowi ze strony Komitetu Ministrów RE, a więc jego skuteczność jest poddana zewnętrznej ocenie.

Brak należytego wykonania wyroku może także skutkować kolejnymi wyrokami ETPC w podobnych sprawach.

Stworzenie poprawnie funkcjonującego systemu instytucjonalnego wykonywania wyroków ETPC świadczy o tym, w jaki sposób Rzeczpospolita Polska podchodzi do kwestii realizacji zasady ustrojowej przestrzegania prawa międzynarodowego oraz poszanowania praw i wolności jednostki. Nie jest to zatem zagadnienie wypełniania wyłącznie zobowiązań prawnomiędzynarodowych, ale zadanie bezpośrednio zakotwiczone w Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej. Warto jednak zdawać sobie sprawę, że nie jest to zadanie łatwe. Prawa człowieka przeżywają aktualnie kryzys. Choć z jednej strony jest coraz więcej grup obywatelskich, organizacji pozarządowych czy prawników powołujących się na standardy praw człowieka i poszukujących w nich ochrony, w świecie politycznym nie są one głównym aksjomatem działania. Takie wartości, jak bezpieczeństwo narodowe, porządek publiczny, moralność publiczna, niejednokrotnie wygrywiają z ograniczeniami narzucanymi przez instrumenty ochrony praw człowieka. Politycy w różnych państwach coraz częściej świadomie ignorują zobowiązania wynikające z krajowych konstytucji czy międzynarodowych instrumentów praw człowieka na rzecz realizacji określonego interesu publicznego. Państwa europejskie zmagają się także z kryzysem ekonomicznym. Programy oszczędnościowe nie pozostają bez wpływu na ochronę praw jednostek, ale także na efektywność społeczności międzynarodowej w kontrolowaniu tych państw, które obniżają standardy w zakresie praw człowieka.

W tym kontekście dla niektórych państw wykonywanie orzeczeń ETPC – jako element przestrzegania EKPC – może być traktowane drugorzędnie¹⁷ wobec innych wyzwań cywilizacyjnych czy ekonomicznych, przed jakim stoją współczesne państwa. Choć na poziomie politycz-

¹⁷ Por. np. W.E. Pomeranz, *Uneasy partners: Russia and the European Court of Human Rights*, „Human Rights Brief” 2012/19(3), s. 17–21. Autor analizuje przede wszystkim konsekwencje wyroku w sprawie Konstantin Markin przeciwko Rosji, skarga nr 30078/06, ECHR 2012 (Wielka Izba), w którym ETPC wyraźnie podważył wyrok rosyjskiego Trybunału Konstytucyjnego, co spowodowało liczne negatywne reperkusje i kwestionowanie autorytetu samego ETPC przez rosyjskie władze, a także przez część elit prawniczych.

nych deklaracji państwa-strony Konwencji mogą wykazywać głębokie zainteresowanie oraz wolę przestrzegania praw człowieka, to jednak na poziomie praktycznym sytuacja może wyglądać zupełnie odmiennie. Przyczyną tego stanu rzeczy może być niski poziom legitymizacji społecznej ETPC¹⁸, która opiera się na ciągłym porównywaniu wartości i celów organów i instytucji krajowych z celami ETPC¹⁹. W istocie legitymacja społeczna ETPC opiera się na logice sprawiedliwego kompromisu. To, co interesariusze tracą w wyniku poddania się jurysdykcji i akceptacji orzecznictwa ETPC, musi być zrównoważone tym, co uznają za potencjalne zyski. Trzy czynniki mają przy tym znaczenie dla określenia warunków tego kompromisu: 1) postrzeganie praw człowieka w wymiarze krajowym; 2) przywiązanie do praw człowieka i przestrzegania prawa międzynarodowego; 3) przywiązanie do funkcjonowania krajowych instytucji.

Jak wynika z powyższych obserwacji, wykonywanie orzeczeń ETPC może być utrudnione ze względu na duże zaangażowanie elementu politycznego w proces podejmowania decyzji. W takiej sytuacji wiele zależy od siły nacisku organów międzynarodowych, ale także krajowych instytucji kontrolnych, organizacji pozarządowych oraz mediów na organy danego państwa, aby określony wyrok ETPC został wykonany.

¹⁸ B. Çali przeprowadziła badania empiryczne zmierzające do wykazania, z czego wynika legitymacja społeczna ETPC. Badania opierały się na zbadaniu podejścia do Trybunału w Turcji, Bułgarii, Wielkiej Brytanii, Irlandii i Niemczech. Niestety, badania nie objęły Polski, choć mogłyby być przydatne. Por. B. Çali, A. Koch, N. Bruch, *The Legitimacy of Human Rights Courts: A Grounded Interpretivist Analysis of the European Court of Human Rights*, „Human Rights Quarterly” 2013/35, s. 955–984.

¹⁹ Por. także podobne wnioski Erika Voetena, uwzględniające jednak korelację pomiędzy działaniami sądów międzynarodowych i sądów krajowych. Jego zdaniem wsparcie dla sądów międzynarodowych ze strony opinii publicznej jest skorelowane ze wsparciem dla instytucji międzynarodowych, z którymi są one związane. Odnosi się to w szczególności do Trybunału Sprawiedliwości Unii Europejskiej oraz związku jego działań z polityką Unii Europejskiej. Co ważne, wsparcie dla sądów międzynarodowych jest zazwyczaj powiązane z zaufaniem do sądów krajowych – jeśli to zaufanie rośnie, to ma to także pozytywny wpływ na sądownictwo międzynarodowe. Zaufanie może się jednak dramatycznie zmniejszyć, jeśli sądy międzynarodowe wydają kontrowersyjne wyroki – przykładem jest Wielka Brytania i wyroki dotyczące prawa więźniów do udziału w wyborach. E. Voeten, *Public opinion and the legitimacy of international courts*, „Theoretical Inquiries in Law” 2013/14, s. 435.

Krajowa i międzynarodowa perspektywa mają tutaj istotne znaczenie. Bez nacisku wewnętrznego, zainteresowania opinii publicznej obniża się poziom legitymizacji społecznej orzeczeń ETPC, a tym samym presja na poprawne wykonanie wyroków ETPC. Z tych względów ważne jest stworzenie odpowiednich ram instytucjonalnych dla wykonywania orzeczeń ETPC. Ich istnienie powoduje, że znacznie mniej pola pozostawia się procesowi politycznemu. Jednocześnie tworzone są instytucjonalne mechanizmy równoważenia się władz dające szansę na większą odpowiedzialność polityczną za niewykonanie wyroku.

Metodologia

Podstawą rozważań w niniejszej książce są zagadnienia z zakresu prawa konstytucyjnego oraz prawa międzynarodowego publicznego, ze szczególnym uwzględnieniem standardów Europejskiej Konwencji Praw Człowieka oraz dokumentów *soft law* przyjętych przez organy Rady Europy. Nie jest to wyłącznie analiza doktrynalna, gdyż przedmiotem refleksji jest także praktyka funkcjonowania poszczególnych instytucji, potwierdzona różnego rodzaju dokumentami wewnętrznymi. Ponadto przedstawione zostały dobre praktyki występujące w niektórych państwach, szczególnie te, które mogą stanowić wzór dla krajowych organów władzy publicznej.

Książka koncentruje się na instytucjonalnych aspektach wykonywania orzeczeń ETPC. Jej przedmiotem nie są rozważania, w jaki sposób wykonane zostały poszczególne wyroki czy też jak orzecznictwo ETPC wpływa na ustawodawstwo lub praktykę w różnych dziedzinach życia społecznego²⁰. Przedmiotem analizy jest wymiar instytucjonalny wykonywania wyroków ETPC: jakie organy i instytucje krajowe oraz w jakim zakresie są lub powinny być odpowiedzialne za zapewnienie wykonania

²⁰ Por. np. analiza dokonana przez I.C. Kamińskiego, R. Kownackiego oraz K. Wierczyńską, *Wykonywanie orzeczeń Europejskiego Trybunału Praw Człowieka w polskim systemie prawnym* [w:] A. Wróbel (red.), *Zapewnienie efektywności orzeczeń sądów międzynarodowych w polskim porządku prawnym*, Warszawa 2011, s. 89–228, ze szczególnym uwzględnieniem przeglądu poszczególnych spraw polskich i ich wykonania – s. 111–228.

wyroków ETPC, czy mają wystarczające kompetencje, jak powinny z nich korzystać, z jakich rozwiązań porównawczych powinny czerpać, w jaki sposób powinny ze sobą współdziałać, jak kształtuje się zakres nadzoru nad wykonywaniem wyroków ETPC oraz jaki jest jego wpływ na rozwiązania instytucjonalne w kraju. Temat książki jest przedmiotem zainteresowań badawczych autora od kilku lat. Z powyższych względów niektóre tezy wyrażone w opracowaniu były przedmiotem wcześniejszej refleksji naukowej²¹.

Publikacja ma charakter dogmatycznej analizy zjawisk prawnych. Przyjęta metoda to „opracowywanie prawa”²² na potrzeby doktryny prawa konstytucyjnego oraz prawa międzynarodowego publicznego. W tym kontekście „opracowywanie prawa” służy identyfikacji, jak współcześnie działają instytucje odpowiedzialne za wykonywanie wyroków Europejskiego Trybunału Praw Człowieka w Polsce, a także jaki wpływ na wykonywanie wyroków ma sam ETPC oraz organy Rady Europy.

Analizie dogmatycznej zostały poddane dwa systemy prawne – system krajowy oraz system prawa międzynarodowego publicznego, ze szczególnym uwzględnieniem systemu Europejskiej Konwencji Praw Człowieka. W tym zakresie przedmiotem zainteresowania badawczego było miejsce umowy międzynarodowej, jaką jest Konwencja, w systemie prawa krajowego oraz wynikające z tego skutki. Analiza dogmatyczna bierze pod uwagę hierarchię aktów prawnych w poszczególnych systemach prawnych.

²¹ Por. zwłaszcza A. Bodnar, *Instytucjonalne aspekty wykonywania wyroków Europejskiego Trybunału Praw Człowieka w sferze stanowienia prawa* [w:] A. Wróbel (red.), *Zapewnienie efektywności orzeczeń sądów międzynarodowych w polskim porządku prawnym*, Warszawa 2011, s. 257–289. Artykuły autora znajdują się w bibliografii niniejszej książki.

²² Według Z. Ziemińskiego „opracowywanie prawa” polega na podjęciu zespołu czynności, które prowadzą do odtworzenia na podstawie faktów prawotwórczych różnego rodzaju, często pochodzących z różnych okresów i od różnych organów stanowiących przepisy, całości nie tylko spójnej wewnątrz, to znaczy niezawierającej norm między sobą niezgodnych z logicznego czy z prakseologicznego punktu widzenia, ale nadto takiej, którą można traktować jako całość przejrzyście skonstruowaną i funkcjonalnie powiązaną” – por. Z. Ziemiński, *Problemy podstawowe prawoznawstwa*, Warszawa 1980, s. 30–31.

W odniesieniu do systemu prawa międzynarodowego badaniu podlegały zasady prawa międzynarodowego, a także Konwencja wiedeńska o prawie traktatów²³. Jeśli chodzi o podsystem Europejskiej Konwencji Praw Człowieka, to oprócz samej Konwencji przedmiotem analizy były zasady interpretacji EKPC wynikające z orzecznictwa ETPC, jak również przepisy kompetencyjne organów Rady Europy odpowiedzialnych za nadzór nad wykonywaniem orzeczeń ETPC oraz wydawane przez te organy dokumenty mające charakter tzw. miękkiego prawa (*soft law*). Uwaga została także poświęcona niepisanyemu źródłom prawa, a w szczególności praktyce funkcjonowania tych organów przy wykonywaniu kompetencji nadzorczych.

W odniesieniu do systemu prawa krajowego przedmiot badań wymagał analizy postanowień Konstytucji w zakresie zdefiniowania, na czym polega konstytucyjny obowiązek wykonywania wyroków ETPC, a także na jakich organach spoczywa ten obowiązek, biorąc pod uwagę normy kompetencyjne zawarte w Konstytucji. Ważny jest też sposób wykonywania tego obowiązku, co znajduje odzwierciedlenie w aktach prawnych niższego rzędu, m.in. w aktach prawa wewnętrznego. Istotną rolę odgrywa także praktyka stosowania prawa w tym zakresie, szczególnie przez organy administracji publicznej.

Książka uwzględnia stan prawny na dzień 15.04.2018 r., włącznie z Deklaracją z Kopenhagi przyjętą na konferencji wysokiego szczebla w dniach 12–13.04.2018 r.²⁴

²³ Konwencja wiedeńska o prawie traktatów sporządzona w Wiedniu 23.05.1969 r. (Dz.U. z 1990 r. Nr 74, poz. 439).

²⁴ Deklaracja z Kopenhagi przyjęta na konferencji wysokiego szczebla w dniach 12–13.04.2018 r., https://www.echr.coe.int/Documents/Copenhagen_Declaration.pdf (dostęp: 15.04.2018 r.).

Rozdział I

ODPOWIEDZIALNOŚĆ PAŃSTWA- -STRONY ZA WYKONANIE ZOBOWIĄZAŃ NA PODSTAWIE EUROPEJSKIEJ KONWENCJI PRAW CZŁOWIEKA

1. Odpowiedzialność za wykonanie zobowiązań na podstawie EKPC na gruncie Konstytucji RP

1.1. Europejska Konwencja Praw Człowieka jako ratyfikowana umowa międzynarodowa w rozumieniu Konstytucji RP

Konwencja o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności została ratyfikowana przez Polskę 19.01.1993 r.¹ Deklaracja o uznaniu jurysdykcji Europejskiego Trybunału Praw Człowieka została złożona przez Polskę 1.05.1993 r. Od początku była to jedna z najważniejszych umów międzynarodowych wiążących Polskę. Od ponad 25 lat wywiera ona wpływ na przestrzeganie praw człowieka w Polsce, na praktyki władz publicznych oraz na obowiązujące prawo².

¹ Dz.U. z 1993 r. Nr 61, poz. 284.

² Do najważniejszych prac poruszających zagadnienie miejsca EKPC w systemie prawa polskiego należą: P. Grzegorzcyk, *Skutki wyroków Europejskiego Trybunału Praw Człowieka*

Zgodnie z preambułą do Konwencji jej celem jest m.in. „osiągnięcie większej jedności członków Rady Europy” oraz „zagwarantowanie zbiorowego przestrzegania niektórych praw wymienionych w Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka”. Najważniejszym jednak postanowieniem Konwencji jest jej art. 1. Zgodnie z nim: „Wysokie Układające się Strony zapewniają każdemu człowiekowi, podlegającemu ich jurysdykcji, prawa i wolności określone w Rozdziale I niniejszej Konwencji”. Poprzez ujęcie przestrzegania praw człowieka jako zobowiązania prawnomiędzynarodowego twórcy Konwencji sprawili, że prawa w niej gwarantowane nabrały realnej mocy. Konwencja jest jedną z wielu umów międzynarodowych ratyfikowanych przez Polskę, które zawierają zobowiązanie do przestrzegania praw człowieka (czy konkretnych praw). Niektóre z nich mają nawet o wiele szerszy katalog praw niż Konwencja. Konwencja jest jednak umową wyjątkową, gdyż łączy skutecznie reguły pierwotne (*primary rules*) i reguły wtórne (*secondary rules*), używając terminologii Herberta L.A. Harta³. Reguły pierwotne w odniesieniu do Konwencji oznaczać mogą katalog praw gwarantowanych Konwencją. Składają się na nie prawa materialne wynikające z Konwencji oraz z protokołów dodatkowych. Twórcy Konwencji zdawali sobie sprawę, że nie są w stanie zobowiązać państw do przestrzegania wszystkich praw określonych w Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka. Ponieważ Konwencja miała być umową międzynarodową, a więc zobowiązaniem do przestrzegania praw człowieka przez państwa-strony, katalog praw musiał być realistyczny. Z tych też względów na samym początku nie istniała zgoda na włączenie prawa własności do katalogu praw, stało się to dopiero później, poprzez przyjęcie Protokołu nr 1 do Konwencji. Tak też wyglądał dalszy rozwój systemu Konwencji. Przyjmowane były kolejne protokoły, przyznające dodatkowe prawa jednostkom poddanym jurysdykcji państw-stron go-

w krajowym porządku prawnym, PS 2006/6, s. 10 i n.; L. Garlicki, *Zakres zobowiązań państwa w świetle orzecznictwa Europejskiego Trybunału Praw Człowieka* [w:] M. Granat (red.), *Stosowanie prawa międzynarodowego i wspólnotowego w wewnętrznym porządku prawnym Francji i Polski*, Warszawa 2007, s. 123 i n.; M. Balcerzak, *Odpowiedzialność państwa-strony Europejskiej konwencji o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności. Studium prawnomiędzynarodowe*, Toruń 2013. Por. także M. Krzyżanowska-Mierzevska [w:] H. Keller, A. Stone Sweet (red.), *The Reception of the ECHR in Europe*, Oxford University Press 2008.

³ H.L.A. Hart, *Pojęcie prawa*, Warszawa 1998. Por. zwłaszcza rozdział V „Prawo jako związek reguł pierwotnych i wtórnych”.

dzących się na przestrzeganie tych praw (i ratyfikujących te protokoły). Znaczenie poszczególnych praw gwarantowanych EKPC i dodatkowymi protokołami jest jeszcze wzmacniane dzięki praktyce interpretacji Konwencji jako „żywego instrumentu” (*living instrument*), a więc umowy międzynarodowej podlegającej ciągłej, ewolucyjnej interpretacji w świetle zmieniających się okoliczności społecznych⁴. Ważne jest także branie pod uwagę przez ETPC kontekstu lokalnego rozpatrywanych spraw i uwzględnianie ograniczeń dla określonego rozumienia praw człowieka poprzez stosowanie doktryny marginesu oceny (*margin of appreciation*)⁵.

Reguły wtórne (*secondary rules*) natomiast to reguły, które decydują o tym, czy reguły pierwotne będą egzekwowane. Określają one, w jakim stopniu reguły pierwotne są wprowadzane, oceniane, zmieniane, a także stwierdzają ich naruszenie. Należą do nich także „reguły orzekania” (*rules of adjudication*)⁶. W przypadku Konwencji należy zaliczyć do nich reguły składające się na rozbudowany system jurysdykcyjny, a w szczególności przewidujące możliwość skarg indywidualnych i skarg międzypaństwowych oraz przyznające kompetencje Europejskiemu Trybunałowi Praw Człowieka do rozpoznawania tych skarg. Nie bez znaczenia dla skuteczności reguł wtórnych jest ciągła praca nad zmianami systemu, jego udoskonalanie oraz odpowiadanie na zmieniające się okoliczności, w szczególności coraz większy napływ spraw, większą liczbę państw poddanych kontroli EKPC, a także wyższy poziom naruszeń praw w nowych państwach-stronach Konwencji.

Właśnie powyższe powiązanie norm pierwotnych i norm wtórnych w systemie Konwencji powoduje, że spośród różnych instrumentów międzynarodowych EKPC charakteryzuje się najwyższym poziomem egzekwowalności ochrony praw człowieka wśród innych regionalnych systemów ochrony praw człowieka. Warto w tym kontekście posłużyć się zaproponowanym przez B. Liżewskiego pojęciem „operacjonalizacja

⁴ Por. np. W. Burek, *Interpretacja ewolucyjna Europejskiej Konwencji Praw Człowieka na przykładzie orzecznictwa w sprawach sytuacji prawnej transseksualistów kooperacyjnych*, „Prawo i Medycyna” 2007/9(26), s. 127 i n.

⁵ Por. A. Wiśniewski, *Koncepcja marginesu oceny w orzecznictwie Europejskiego Trybunału Praw Człowieka*, Gdańsk 2008.

⁶ H.L.A. Hart, *Pojęcie...*, s. 137.

Adam Bodnar – doktor nauk prawnych; adiunkt w Zakładzie Praw Człowieka Wydziału Prawa i Administracji Uniwersytetu Warszawskiego; w latach 2010–2015 wiceprezes Helsińskiej Fundacji Praw Człowieka; w latach 2014–2015 członek oraz przewodniczący Rady Dyrektorów Funduszu ONZ na rzecz Ofiar Tortur; od września 2015 r. Rzecznik Praw Obywatelskich.

Książka dotyczy wymiaru instytucjonalnego wykonywania wyroków Europejskiego Trybunału Praw Człowieka w Polsce. Przedmiotem rozważań są zagadnienia z zakresu prawa konstytucyjnego oraz prawa międzynarodowego publicznego, głównie standardów Europejskiej Konwencji Praw Człowieka oraz dokumentów soft law przyjętych przez Radę Europy, a także praktyka funkcjonowania poszczególnych instytucji potwierdzona dokumentami wewnętrznymi. Ponadto zostały przedstawione dobre praktyki występujące w niektórych państwach – zwłaszcza te, które mogą stanowić wzór dla krajowych organów władzy publicznej. Autor analizuje m.in.:

- jakie normy konstytucyjne odnoszą się do kwestii wykonywania wyroków ETPC,
- które instytucje krajowe oraz w jakim zakresie są lub powinny być odpowiedzialne za zapewnienie wykonania wyroków ETPC i czy mają wystarczające kompetencje,
- w jaki sposób powinny one korzystać ze swoich uprawnień,
- jak kształtuje się zakres nadzoru nad wykonywaniem wyroków ETPC oraz jaki jest jego wpływ na krajowe rozwiązania instytucjonalne.

W monografii uwzględniono Deklarację Kopenhaską przyjętą w dniach 13–14 kwietnia 2018 r., która odnosi się do przyszłości systemu Europejskiej Konwencji Praw Człowieka, oraz najnowsze zmiany dotyczące sądownictwa w Polsce.

Publikacja jest przeznaczona dla przedstawicieli doktryny prawa konstytucyjnego, praw człowieka oraz prawa międzynarodowego publicznego, jak również dla urzędników administracji publicznej, sędziów, prokuratorów oraz adwokatów i radców prawnych, szczególnie reprezentujących skarżących przed ETPC. Książka zainteresuje też pracowników organizacji pozarządowych prowadzących działania strategiczne na szczeblu Rady Europy.

9788381245425 W01P01

ISSN 1897-4392
ISBN 978-83-8124-542-5

9 788381 245425

ZAMÓWIENIA:

INFOLINIA 801 04 45 45, FAX 22 535 80 01

ZAMOWIENIA@WOLTERSKLUWER.PL

WWW.PROFINFO.PL